

Садоўская А. Л. Паняцце канатацыі ў сучаснай лінгвістыцы і яго роля ў плане вывучэння культурна-нацыянальнай спецыфікі фразеалагізмаў // Роднае слова. – 2009. –№ 1. – С.45-49.

Паняцце *канатацыі* займае адно з цэнтральных месцаў у сучасных даследаваннях па фразеалогіі, якія так ці інакш закранаюць праблемы апісання нацыянальна-культурнай спецыфікі фразеалагічных адзінак і ў якіх фразеалагізм разумеецца як знак, які адлюстроўвае вопыт і гістарычны светапогляд народа. Адзін з даследчыкаў мовы слухна заўважыў, што ў апошні час паняцце канатацыі пераўтварылася ў своеасаблівую універсальную адмычку, якая лёгка дазваляе адчыняць дзверы, што былі раней зачынены для дапытлівага навуковага розуму, у нешта такое, што дае магчымасць патлумачыць і апісаць тое, што хавалася раней за межамі традыцыйных навуковых даследаванняў і “класічных” тлумачальных слоўнікаў. І гэта сапраўды так.

Між тым змест і аб’ём гэтага паняцця ў сучаснай лінгвістычнай навуцы пакуль што канчаткова не вызначаны. Больш за тое, гэты тэрмін разумеецца даследчыкамі падчас настолькі па-рознаму і закранае ў розных яго тлумачэннях настолькі разнародныя аб’екты, што губляе, як нам падаецца, пры гэтым галоўную якасць навуковага тэрміна – адназначнасць і яснасць, а для тых яго карыстальнікаў, якія робяць толькі першыя спробы заняцца навукова-даследчай дзейнасцю з пазіцыяй апісання нацыянальна-культурнай спецыфікі мовы і яе культурных кодаў – школьнікаў, студэнтаў, – становіцца без дадатковага яснага тлумачэння амаль асемантычным і незразумелым. Менавіта таму мы звернемся да разгляду гэтага тэрміна і найперш з пазіцыяй яго практычнага прымянення ў даследаваннях нацыянальна-культурнага кампанента беларускай фразеалогіі і нацыянальна-культурнага зместу слоў, якія становяцца семантычным цэнтрам, або стрыжнёвым кампанентам, фразеалагічнай адзінкі.

На думку асобных вучоных, канатацыі ў плане даследавання культурна-нацыянальнай спецыфікі мовы з’яўляюцца аб’ектам вывучэння для “сапраўднай філалогіі, якая імкнецца аднавіць духоўную культуру і веды моўнага калектыву” [Рей, Делесаль. Цыт.па: 3, с. 47], і трактуюцца як сэнсавыя элементы, што адлюстроўваюць сувязь слова з культурнымі ўяўленнямі і традыцыямі [1], у якасці “семантычнай долі значэння” ці як той “рэпрэзентатыўны фон”, на якім успрымаецца моўны знак.

Л.Т. Мікуліна і шэраг іншых даследчыкаў сцвярджае, што культурная канатацыя як складнік значэння слова мае асацыятыўны характар, г.зн. культурная інфармацыя, заключаная ў слове, з’яўляецца вынікам невербальных асацыяцый, выкліканых словам-стымулам у носбітаў мовы. “Невербальныя асацыяцыі слова, звязаныя з культурнай інфармацыяй, складаюць культурную канатацыю слова. Яны могуць мець агульначалавечы характар, калі яны абумоўлены агульначалавечымі ведамі, і нацыянальны

характар, калі яны вызначаюцца нацыянальнымі краіназнаўчымі ведамі... Культурныя канатацыі слоў, складзеныя невербальнымі асацыяцыямі, грунтоуюцца на адрозненнях аб'ектыўнай рэчаіснасці, нацыянальнай культуры, геаграфічнага асяроддзя і г.д. пры супастаўленні моў. Такая інфармацыя пра культурныя адрозненні не носіць суб'ектыўнага характару, яна з'яўляецца ў пэўнай ступені стэрэатыпнай і абавязковай для ўсіх носьбітаў дадзенай мовы” [4, с. 3]. Праведзены намі ў студэнцкай аўдыторыі асацыятыўны эксперымент са словамі-стымуламі *голуб*, *ластаўка* і параўнанне прыведзеных студэнтамі асацыяцый, у тым ліку і вербальных, з культурнымі канатацыямі гэтых лексем у складзе беларускай фразеалогіі і іншых тэкстаў, якія яскрава адлюстроўваюць пазамоўны, культурны кампанент, дае падставы ў цэлым пагадзіцца з такім разуменнем культурнай канатацыі, аднак пры гэтым, безумоўна, варта адрозніваць асацыяцыі, замацаваныя ў пэўным моўным калектыве, ад асацыяцый індывідуальных і аказіянальных¹.

Падобнае меркаванне выказвае і А.Т. Храленка, праводзячы аналіз зместу фальклорнай лексемы: “Двупланавасць канатацыі фальклорнай лексемы заключаецца ў тым, што яна ўключае, з аднаго боку, усё тое, што ўвогуле ўласціва слову і за межамі народнай творчасці, а з другога – асацыятыўны тэзаўрус, абумоўлены ўсёй сістэмай фальклорнага свету і яго мовы [Храленка. Цыт. па: 5, с. 176].

Такім чынам можна сказаць, што *нацыянальна-культурныя канатацыі* моўных адзінак – гэта “асацыяцыі, якія паходзяць з нацыянальнай культуры”, выклікаюцца як “фонавымі”, ці безэквівалентнымі кампанентамі ў складзе фразеалагічных адзінак, так і цэласным вобразам сітуацыі [Верещагин, Костомаров: 2].

Культурна-нацыянальны аспект бачыцца гэтымі аўтарамі ў наяўнасці фона – непаняційных элементаў у складзе цэласнай семантыкі моўнага знака, якія могуць быць класіфікаваныя як індывідуальныя і сацыяльныя, унутрымоўныя і міжмоўныя, агульначалавечыя і нацыянальна-культурныя. Пры даследаванні “лексічнага фона” аўтары вызначаюць яго як ёмішча, што аб'ядноўвае і ўтрымлівае ў сабе сукупнасць адзінак грамадскіх ведаў, і таму канцэпцыя, прадстаўленая ў працы, атрымлівае назву кантынентнай. Паняцце канатацыі залежыць ад узроўню яе разгляду ва ўзаемазалежнасці розных

¹ Сімвалічны змест арнітонімаў *голуб* і *ластаўка* ў беларускай ідыяматыцы і традыцыйнай культуры прадстаўлены наступнымі значэннямі: *голуб* і *ластаўка* – любімыя Богам, сакральныя птушкі, звязаныя так або інакш з вобразам Хрыста; прадвеснікі надыходу цяпла, сімвалы кахання; *голуб (галубка)* – увасабленне душы, а таксама згоды, рамантычнага кахання, блізкасці, пяшчоты, гармоніі ў шлюбе і ўвогуле паміж закаханымі, сімвал чысціні і міру, увасабленне сталасці, пажылога ўзросту, жыццёвай мудрасці; *галубка* – сімвал вернай і пяшчотнай спадарожніцы жыцця, а таксама – журботнай ўдавы, шырэй – увасабленне царквы на зямлі, якую Хрыстос пасля адыходу ў вечнасць пакінуў сумнай ўдавой, як *галубку*; *ластаўка* – прадвесніца вясны, сімвалізуе паўстанне з мёртвых, уваскрэсенне, а таксама з'яўляецца ўвасабленнем працавітасці, весялосці, бесклапотнасці.

тыпаў ведаў – сэнсавы змест слова суаднесены з пазамоўнымі ведамі аб свеце, заключанымі ў “культурныя рамкі” [Косериу. Цыт.па: 3, с. 48].

Нягледзячы на тое, што ў сучасных даследаваннях па этнафразеалогіі разуменне канатацыі яшчэ і не атрымала сваёй канчатковай катэгарызацыі і не было дакладна структуравана, аднак ужо акрэслены некаторыя важныя палажэнні, на якія і варта абапірацца ў ходзе навуковых даследаванняў у гэтым рэчышчы.

Пры аналізе культурна-нацыянальнай канатацыі зыходзяць з пастулата аб тым, што сістэма вобразаў, замацаваных у фразеалагічным складзе мовы, служыць своеасаблівай “нішай” для кумуляцыі светабачання і так ці інакш звязана з матэрыяльнай, сацыяльнай альбо духоўнай культурай дадзенай моўнай супольнасці, а таму можа сведчыць пра яго культурна-нацыянальны вопыт і традыцыі [6, с. 215]. А калі адзінкі мовы валодаюць культурна-нацыянальнай спецыфікай, то апошняя павінна мець свае спосабы яе адлюстравання і сродкі суадносін з ёй, г.зн. “служыць своеасаблівым “звяном”, якое злучае ў адзіны ланцуг “цела знака” – з аднаго боку, а з другога – канцэпты, стэрэатыпы, эталоны, сімвалы, міфалагемы і іншыя падобныя знакі нацыянальнай і шырэй – агульначалавечай культуры, засвоенай народам – носьбітам мовы” [7, с. 215]. Такім сродкам перадачы нацыянальна-культурнай спецыфікі фразеалагізмаў, як адзначае В.М. Тэлія, служыць вобразная аснова, а спосабам указання на гэту спецыфіку з’яўляецца інтэрпрэтацыя вобразнай асновы ў знакавай культурна-нацыянальнай “прасторы” дадзенай моўнай супольнасці [7, с. 215]. Такая інтэрпрэтацыя і складае змест *культурна-нацыянальнай канатацыі*.

Зыходзячы са сказанага вышэй, лагічным будзе ў паняцці “культурная канатацыя” вылучыць некаторыя важныя параметры.

Па-першае, гэта адзінка семіятычная: яна з’яўляецца злучальным звяном паміж рознымі прадметнымі галінамі і іх семіятычнымі сістэмамі – мовай і культурай. Праз канатацыі культура захоўваецца ў мове і праз яе, у сваю чаргу, трансліруецца з пакалення ў пакаленне, таму ёсць падставы гаварыць пра асобую канататыўна-культуралагічную функцыю адзінак мовы (у тым ліку і фразеалагізмаў), якая звязвае гэтыя дзве сістэмы ў дыяхранным і сінхранным планах.

Па-другое, культурная канатацыя мае свой “локус” увасаблення ў сістэме мовы. Гэта пэўны пласт мовы, а менавіта вобразна матываваныя лексічныя і фразеалагічныя адзінкі. Канатацыя мае таксама лакалізацыю ў пэўным аспекце значэння гэтых адзінак – у іх вобразнай аснове. У гэтым сэнсе культурная канатацыя можа быць названа знакавай катэгорыяй.

Па-трэцяе, культурная канатацыя ўяўляе сабой адзінку аперацыянальнага характару. Валоданне культурнай канатацыяй, г.зн. уменне інтэрпрэтаваць вобразна матываваныя адзінкі мовы праз суаднесенне іх з катэгорыямі культуры фарміруе асобы тып кампетэнцыі носьбіта мовы, які не зводзіцца да моўнай кампетэнцыі. Гэты тып кампетэнцыі быў названы В.М. Тэлія культурна-моўнай [7, с. 227]. Фарміраванне культурна-моўнай кампетэнцыі заснавана на засваенні носьбітам мовы культуры праз яе тэксты

– міфы, казкі і паданні, рэлігійныя і мастацкія тэксты, а таксама і праз пазамоўныя сяміятычныя сістэмы (жывапіс, тэатр, кіно і інш.)

Варта, на нашу думку, гаварыць як пра нацыянальна-культурныя канатацыі фразеалагізмаў у цэлым, так і пра нацыянальна-культурныя канатацыі іх кампанентаў. Як паказвае наша навукова-даследчая практыка, у большасці выпадкаў выяўленне нацыянальна-культурных канатацый лексем, якія ўваходзяць у склад фразеалагізмаў, аднаўляе архаічнае міфалагічнае ўспрыманне пэўных прадметаў, рэалій і з’яў акаляючай нас рэчаіснасці і больш значным становіцца не літаральны, а этнакультурны змест слоў-кампанентаў. У такім выпадку само слова часта выступае як канцэпт, значэнне якога адрозніваецца ад тлумачэння ў слоўніку агульналінгвістычнага тыпу і вызначаецца праз апеляцыю да міфа-паэтычнай карціны свету. З прычыны таго, што “класічныя” тлумачальныя слоўнікі, як правіла, не апісваюць гэтыя значэнні, ігнаруючы іх, нам падаецца асабліва неабходным і актуальным выяўленне гэтых значэнняў і ўвядзенне іх у лексікаграфічную практыку. Вырашэнне такіх задач, а разам з тым сістэмнае этналінгвістычнае і лінгвакультуралагічнае вывучэнне беларускіх фразеалагізмаў розных тэматычных груп, дазволіць перайсці ад абстрактнага тэрэтызавання да практычнага слоўнікавага апісання культурных кодаў².

Такім чынам, пры выяўленні нацыянальна-культурнага кампанента фразеалогіі нас цікавіць найперш тое значэнне кампанентаў фразеалагізмаў, якое і прынята называць канататыўным, супрацьпастаўленым у нашым аналізе агульнавядомаму, зафіксаванаму ў класічных тлумачальных слоўніках значэнню, якое ўмоўна можна назваць дэнататыўным. Пры тым уяўляецца, што ў нашым выпадку мы маем справу з асобым тыпам канататыўнага значэння, якое, відаць, мае сэнс падчас называць і сімвалічным і якое ўяўляе асобы тып канвенцыянальна абумоўленага значэння, што ўтварылася з дапамогай розных тропалагічных механізмаў, найперш – метафарызацыі, метанімізацыі і інш.

Выяўленне кола нацыянальна-культурных канатацый слоў-кампанентаў у складзе фразеалагізмаў наглядна дэманструе, як цесна пераплятаецца і арганічна ўзаемадапаўняе адно аднаго розны па сваім характары матэрыял: даныя мовы, павер’і, паданні, абрадавыя рэаліі, міфапаэтычныя і фальклорныя матывы. Комплексны аналіз гэтага матэрыялу паказвае, што сімвалічныя значэнні слоў розных тэматычных груп (назваў

² Тыя або іншыя аб’екты акаляючага нас свету, акрамя выканання сваіх прамых функцый, набываюць яшчэ і функцыю знакавую, аказваюцца здольнымі несці пэўныя дадатковыя значэнні. Імёны, што называюць падобныя аб’екты, утвараюць звязаныя адзін з адным другасныя сяміятычныя сістэмы, якія мы і называем кодамі (саматычным, арнітаморфным, зааморфным, прыродна-ландшафтным і інш.) нацыянальнай культуры. Адзінкі, якія з’яўляюцца складнікамі гэтых кодаў, надзелены пэўнымі культурнымі значэннямі, частка з якіх усведамляецца носьбітамі той або іншай культуры, а іншая частка “прыхавана” ў свядомасці, прысутнічае імпліцытна і ўяўляе сабой своеасаблівыя лакуны (так званыя “белыя плямы”), раскрыццё, тлумачэнне якіх і з’яўляецца вынікам этналінгвістычнага і лінгвакультуралагічнага аналізу.

жывёл, птушак, раслін, хатніх рэчаў і сельскагаспадарчых прылад працы і інш.) у беларускай народнай традыцыі багатыя і разнастайныя. Прычым пераважная большасць жывёльных, птушыных, раслінных і інш. сімвалаў полісемічная. “Праходзячы” праз розныя сферы чалавечай свядомасці, сімвал у кожнай з іх набывае своеасаблівае нападўненне, звязанае з якім-небудзь міфам, легендай, павер’ем. Гэтыя сімвалічныя значэнні падчас могуць быць цалкам супрацьлеглыя, амбівалентныя.

Так, напрыклад, да асноўных характарыстык і канатацый, якія складаюць змест канцэпта “птушка” ў беларускай фразеалогіі і народнай культуры, можна аднесці наступныя. Птушка выступае ў беларусаў як міфапаэтычны класіфікатар і сімвал божай існасці, верху, неба, прыродных стыхій і з’яў (сонца, грому, ветру, хмары, маланкі, агню), свабоды, волі, вызвалення, жыцця, урадлівасці, шчасця і багацця, прадказання, сувязі паміж касмічнымі зонамі, душы, духу жыцця, вечнасці і бессмяротнасці; хваробаў і дэманічных сіл; яна з’яўляецца крыніцай звышнатуральнага зроку і слыху; птушка ў клетцы можа сімвалізаваць падман або няволю³.

Арнітонім *язюля*, акрамя свайго асноўнага, дэнататыўнага значэння (*лясная пералётная птушка, якая звычайна не ўе гнязда і кладзе яйкі ў чужыя гнёзды*), зафіксаванага ў тлумачальным слоўніку беларускай мовы, набывае ў складзе беларускай фразеалогіі цэлы комплекс нацыянальна-культурных канатацый, якія звязаны непасрэдна з культурным матэрыялам (міфамі, павер’ямі, паданнямі і інш.), з гукавообразнымі ўяўленнямі пра птушку і відавочна пашыраюць семантычны патэнцыял названай лексемы. Напрыклад, *язюля* – прарочая птушка, варажбітка, якая вызначае даўжыню чалавечага жыцця і тэрмін шлюбных саюзаў, паведамляе пра надыход лета, будучы ўраджай і пад.: *Зязюля кукавала – лецечка казала; Калі зязюля закукуе на голае дзерава, то будзе голад; Кукавала зязюлька на голы лес: не возьмець дзеўкі ані бес; Як зязюля скажа “ку-ку”, тады сей на руку. Зязюля – “пустая” маці, якая не мае гнязда і не гадуе сваіх дзяцей: жыве, як зязюлька – пра бестурботную маці, якая пакідае, не гадуе сваіх дзяцей; Аб тым зязюля кукае, што свайго гнязда не мае. Зязюля – абяздоленая, адзінокая жанчына, пакутніца, удава: адна, як зязюлька; Ніхто не чуе, як ўдава кукуе. Зязюля – жонка: начная зязюля – жонка (разм.); Жонка – то начная зязюля і дзенешню перакукуе. Зязюля – драпежная птушка, коршак або ястраб (*На тое і зязюля, каб кукавала і куранят крала*), што абумоўлена павер’ем пра тое, што зязюля, скончыўшы да восені сваё кукаванне, ператвараецца ў коршака ці ў ястраба і інш.*

Комплексны аналіз устойлівых моўных выразаў з кампанентамі *дом, хата*, а таксама суадносных з імі фрагментаў духоўнай культуры беларусаў дазваляе вылучыць наступныя нацыянальна-культурныя канатацыі лексем. *Дом (хата)* – своеасаблівая мадэль Сусвету; схема прасторы; квінтэсенцыя асвоенага чалавекам свету; мяжа, якая вылучае пэўную частку тэрыторыі з

³ Садоўская А.Л. Птушка ў фразеалогіі і народнай культуры беларусаў // Роднае слова. – 2002. – № 12. – С. 70 – 73.

неабдымнай прасторы, тое, што робіць неабсяжнае ўнутраным, даступным, сваім і надае сэнс чалавечаму існаванню: *Свая хатка як родная матка; У чужой хаце і сцены чужыя; Чужая хата не грэе; Хата чужая як свякруха ліхая; Чужая хата горш за ката; У сваёй хаце і качарга маці; У сваёй хатцы можна і ўмарацца; Чалавекам станеш, як сваю хату паставіш* і г.д. *Дом (хата)* – Радзіма, як “малая” (месца з’яўлення на свет), так і “вялікая” (родны край, Бацькаўшчына): *Дома і салома ядома, а на чужыне і гарачы тук стыне* (тук – ‘растопленный жир’, безэкв. у рускамоўным дачыненні слова); *Дома і вуглы памагаюць; Дадому і конь спрытней бяжыць; Дарагая тая хатка, дзе радзіла мяне матка; адбівацца ад дому* (г.зн. ‘забываць пра радзіму, пра свае карані’); *Дома хоць няўежна, але ўлежна* і г.д. *Дом (хата)* – сям’я і шырэй – калектыў, людзі, што жывуць разам, а таксама гаспадарка: *Шэпты хату зводзяць; Няма тае хаткі, дзе б ні было звадкі; Добрая сварка – у хаце прапраўка; Згода дом будзе, а нязгода руйнуе; выносіць смецце з хаты* (г.зн. ‘выдаваць тое, што не павінны ведаць іншыя, бо гэта нясласіць сям’ю, калектыў’); *Тава хата ўсім багата* і г.д.

Такім чынам, у сучасных даследаваннях па этнафразеалогіі разуменне канатацыі (а разам з тым культурнай, нацыянальна-культурнай канатацыі) яшчэ не атрымала сваёй канчатковай катэгарызацыі і не было дакладна структурыравана. Аднак акрэслены ўжо асноўныя палажэнні, на якія і варта абапірацца ў ходзе даследавання фразеалогіі ў кантэксце культуры. Адназначна, выяўленне нацыянальна-культурных канатацый фразеалагізмаў і іх складнікаў – кампанентаў наглядна дэманструе, як цесна пераплятаецца і арганічна ўзаемадапаўняе адно аднаго розны па сваім характары матэрыял (даняя мовы, павер’і, паданні, абрадавыя рэаліі, міфапаэтычныя і фальклорныя матывы) і з’яўляецца вельмі актуальным для вывучэння моўных адзінак з пазіцыі этналінгвістыкі і лінгвакультуралогіі, значна пашырае семантычны патэнцыял шэрага слоў беларускай мовы і садзейнічае фарміраванню ў людзей культурна-моўнай кампетэнцыі.

Літаратура

1. Апресян Ю.Д. Коннотации как часть прагматики слова // Апресян Ю.Д. Избранные труды: В 2 т. – М.: Языки русской культуры, 1995. – Т. 2: Интегральное описание языка и системная лексикография. – С. 156 – 178.
2. Верещагин Е.М., Костомаров В.Г. Национально-культурная семантика русских фразеологизмов // Словари и лингвострановедение: Сб. ст. / Под ред. Е.М. Верещагина. – М., 1982. – С. 89 – 98.
3. Ковшова М.Л. Культурно-национальная специфика фразеологических единиц. (Когнитивный аспект): Дис. ... канд. фил. наук: 10.02.19. – М., 1996.
4. Микулина Л.Т. Национально-культурные коннотации / Ленингр. гос. ун-т им. А.А. Жданова. – Л., 1976. – Деп. в ИНИОН РАН 12.09.76. – № 887.
5. Подюков И.А. Культурно-семиотические аспекты народной фразеологии: Дис. ... д-ра филологич. наук: 10.02.01. – Пермь, 1996.
6. Телия В.Н. Коннотативный аспект семантики номинативных единиц. – М., 1986.
7. Телия В.Н. Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. – М., 1996.